

گفتار نخست

یک نظر اجمالی درباره جغرافیای اردبیل

موقعیت جغرافیایی شهر اردبیل و کوه‌های اطراف آن

شهر اردبیل، که قرن‌های متمادی مرکز آذربایجان و مدتی پایتخت ایران بوده است، در حال حاضر مرکز شهرستانی است در شمال غربی آذربایجان، که به قول جغرافیا نویسان در ۳۸ درجه عرض شمالی و ۴۸ درجه و ۲ دقیقه طول شرقی "گرینویچ" قرار دارد و فاصله آن تا مرز شوروی در حدود بیست کیلومتر می‌باشد. این شهر در فلات دایره شکلی، در جنوب غربی دریای خزر و بین دو رشته کوه "سبلان" و "باغرو" واقع شده و ارتفاع آن از سطح دریا ۱۲۶۳ متر است.

کوه باغرو، که کوه‌های طالش نیز خوانده می‌شود، امتداد سلسله جبال البرز است که از خراسان تا قفقاز کشیده شده است و در این قسمت گیلان و آذربایجان را از هم جدا می‌سازد و دامنه‌های آن تا شهر حدود چهل کیلومتر فاصله دارد.

کوه آتش‌فشان سبلان در مغرب اردبیل است و فاصله آن نیز تا شهر بالغ بر چهل کیلومتر می‌باشد. بلندترین قله سبلان ۴۸۲۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارد و از بالای آن دریای خزر به خوبی دیده می‌شود. این کوه از شهر اردبیل مثل عقابی به نظر می‌رسد که بال‌های خود را باز کرده است زیرا دو قله "حرم داعی" و "بزکش" مثل دو بال در طرفین قله اصلی قرار گرفته و قله اصلی، که دهانه آتش‌فشان خاموش است و همواره پوشیده از برف و یخ می‌باشد، مانند سر عقاب در وسط آنها واقع است.

مردم اردبیل جنبه قداست و احترامی بر آن قائلند و عقیده دارند که یکی از انبیاء در قله آن مدفون می‌باشد. این عقیده ریشه بسیار قدیمی دارد چنانکه یاقوت حموی که در سال ۶۱۷ هجری اردبیل را دیده است، در معجم‌البلدان نوشته است "در کوه سبلان مشاهد بسیاری از صالحین است و عقیده مردم بر آن است که از بزرگان صالحین در آنجا مدفونند و اماکن مبارک و مزارات در آنجا می‌باشد".^۱

از پیغمبر اسلام (ص) هم خبری در این مورد روایت شده است که ما در جای دیگر این کتاب به آن اشاره کرده‌ایم.

اکنون ولایت اردبیل از شمال به "گرمی" و "دشت مغان"، از مشرق به جنگل‌های

۱. گرینویچ محلی است در نزدیکی شهر لندن که جغرافیادانان برای تعیین طول جغرافیایی مناطق، آنجا را مبدأ قرار می‌دهند.

۲. کتاب معجم‌البلدان، تألیف یاقوت حموی، چاپ تهران، ۱۹۶۵ میلادی، جلد سوم، ص ۳۴.

طوالش و "آستارا" و قسمتی از "خلخال"، از جنوب به خلخال و قسمتی از شهرستان "میانه" و از مغرب به حدود "مشگین" و "سراب" محدود است.

رودهای اردبیل

اردبیل به وسیله "قراسو"، که از کوه‌های طالش و خلخال سرچشمه می‌گیرد، مشروب می‌شود و رودخانه‌های دیگری نیز در آن وجود دارد مثل "بالخو چای" یا "ماهی رود" که از کوه سیلان سرچشمه می‌گیرد و پس از عبور از وسط شهر در دو فرسخی شمالی اردبیل به "قراسو" می‌پیوندند. خود قراسود در نواحی "اصلاندوز" به رود "ارس" وصل می‌شود و سرانجام به دریای خزر می‌ریزد. بالخو چای در زمستان پرآب و یخبندان و در اوایل بهار سیلابی است ولی از خرداد تا اواخر پائیز تقریباً خشک می‌شود زیرا آب آن در طول مسیر خود به مصرف زراعت می‌رسد و با پیشرفتی که اخیراً در کشت بعضی از اقلام کشاورزی پیدا شده است احتیاج به آب، ده چندان بیشتر گردیده است. در داخل شهر امروزه شش پل بزرگ شرق و غرب رودخانه را بهم وصل می‌کند که سه پل ججین (یا داشکسن)، یعقوبه و سیدآباد قدیمی و دارای طاق‌های ضربی وسیع است و سه پل دیگر که یکی در امتداد راه خلخال و دیگری در امتداد خیابان شاه و سومی معروف به پل ابراهیم‌آباد است با تیر آهن و مسالغ جدید ساخته شده است.

این رودخانه سابقاً دیوار و حفاظی نداشت و در موقع طغیان آب، شهر در معرض تهدید قرار می‌گرفت. سال ۱۳۳۱ خورشیدی^۱ شروع به احداث دیوار سنگی در طرفین آن گردید و امروزه این دیوارها به پایان رسیده و به مقدار قابل ملاحظه‌ای از نفوذ سیلاب به‌شهر جلوگیری کرده است. رودخانه بالخو در طول قرون و سنوات گذشته سیلاب‌های موحشی به خود دیده و در شهر و قراء مجاور ویرانی‌هایی به بار آورده است و چندین مرتبه هم مسیر خود را در داخل شهر عوض کرده است. "آدام اوله‌آریوس"^۲ مسافر آلمانی قرن هفدهم میلادی و نیز مؤلف صفوة‌الصفاء در قرن هشتم هجری مطالبی در این مورد نوشته‌اند که ما در جای خود آنها را آورده‌ایم.

تا قبل از رواج آسیاهای موتوری تهیه آرد بوسیله آسیاهای آبی، که در شهر و اطراف آن زیاد بود، صورت می‌گرفت و بدین جهت نهرهای متعددی از این رودخانه منشعب شده در نقاط مختلف شهر و حومه جریان داشت ولی تقریباً از سال ۱۳۳۰ خورشیدی که آسیاهای موتوری جانشین آنها گشته این نهرها متروک شده و از بین رفته است. "پی‌ترو دولاوله"^۳ یکی از جهانگردان اروپائی که در سال ۱۰۳۷ هجری این شهر را دیده از زیادی و زیبایی این نهرها، اردبیل را به شهر "ونیز" در ایتالیا تشبیه نموده است، ما نوشته‌های او را نیز در جای خود نقل کرده‌ایم.

اردبیل، قدیمیترین شهر ایران از لحاظ لوله‌کشی آب بوده است

آب مشروب مردم سابقاً بوسیله چاه تأمین می‌شد ولی از سال ۱۳۴۴ خورشیدی که شهر لوله‌کشی گشته بیشتر از آن راه فراهم می‌گردد. آب چاه‌های اردبیل در سمت غربی شهر بیشتر گچی و غیرقابل شرب است ولی در قسمت مشرق غالباً صاف و گوارا

۱. احداث این دیوار در زمان شهرداری نگارنده در اردبیل آغاز گردید و در سنوات بعد اتمام یافت.

۲. Adam-olearius. ۳. Pietro dellavalle

می‌باشد. عمق چاه‌ها در غرب و مرکز شهر از شش متر بالاتر است در حالی که در قسمت شرق غالباً در ۳ یا ۴ متری به آب می‌رسد.

شاید بتوان گفت که اردبیل اولین شهر ایران است که از قدیم لوله‌کشی داشت و تا چندی پیش، یعنی تا نیم قرن قبل از این تاریخ، آب در آن لوله‌ها جاری بود. تاریخ این لوله‌کشی معلوم نیست و گویا از زمان صفویان می‌باشد ولی آثار و مسیر و قسمت اعظم لوله‌های آن هم اکنون باقی است.

اساس این لوله‌کشی بر قانون ظروف مرتبطه متکی بود و سرچشمه آن در یکی از ارتفاعات جنوب غربی شهر قرار داشت. این محل "قره‌بایر" نام دارد و در فاصله ده کیلومتری اردبیل می‌باشد. در آنجا آب تمیز و گوارائی وارد لوله‌های سفالی (تنبوشه) به قطر ۳۰ سانتیمتر می‌شد و بوسیله آنها که در عمق زیادی از سطح زمین قرار داشت به شهر می‌رسید. در خود شهر در محلات مختلف، برج‌های استوانه شکل به ارتفاع دو متر، به نام منبع، با آجر ساخته شده بود که محیط آنها در حدود چهار متر می‌شد و در داخل آن دو لوله قرار داشت، از یکی از آنها آب بالا می‌آمد و مثل فواره در حوض کوچکی، که در بالای برج بود، می‌ریخت و آنگاه وارد لوله دوم شده و پائین می‌رفت و در منبع بعدی به همین ترتیب ظاهر می‌گشت. این منبع‌ها که به جای تلمبه‌خانه‌های کنونی و برای تقویت جریان آب بود در عین حال زیبایی خاصی به شهر می‌داد و آب صاف و گوارائی که در آنها جریان داشت از مجاری مخصوص و بهداشتی آن روز مورد استفاده و در دسترس مردم قرار می‌گرفت. مسیر این لوله‌ها هم‌اکنون در کنار پل ابراهیم‌آباد و کف رودخانه بالخلو به چشم می‌خورد و هنگامی که خیابان باغ‌مشه نیز احداث می‌گشت دقت لوله‌گذاری و سه راه‌ها و چهارراه‌های آن اعجاب مردم را برمی‌انگیخت.

نگارنده خود برخی از این منبع‌ها را دیده و آب این لوله‌کشی را در جنوب پل دانشکس و کنار رودخانه، در جایی که معروف به "چشمه اوستی" بود، مشاهده کرده بود. در اینجا یکی از تنبوشه‌ها شکسته و آب مثل چشمه از آن بیرون می‌آمد و این بود که آنجا را چشمه اوستی یعنی سرچشمه می‌گفتند.

در شهر یک رشته قنات نیز ظاهر می‌شد که یادگار عهد صفویه بود و به نام قنات اهل ایمان شهرت داشت. آب آن در آن تاریخ برای تأمین مصرف کسانی بود که در بقعه شیخ صفی‌الدین اطعام می‌شدند ولی بعدها در کنار دیوار مسجد عالی‌قاپو مورد استفاده مردم قرار می‌گرفت و تا سال ۱۳۱۶ خورشیدی نیز آب آن جریان داشت لیکن از آن سال به بعد کم کم خراب شده بکلی از بین رفت.

هوای اردبیل

هوای اردبیل سرد معتدل ولی سالم است. این امر معلول موقعیت جغرافیایی و به خصوص ارتفاع آن از سطح دریا و کوه‌های مرتفع اطراف است. کوه سبلان با برف و یخی که همواره در قله و یخچال‌های خود دارد در برودت هوای اردبیل مؤثر است و از طرفی نیز نزدیکی به دریا و رطوبت آن، هوای این شهر را مطبوع و ملایم می‌سازد. گرمای هوای اردبیل در تابستان به‌ندرت از سی درجه سانتیگراد تجاوز می‌نماید و بسیار اتفاق می‌افتد که در مرداد ماه انسان به لباس گرم و زمستانی نیازمند می‌شود. زمستان اردبیل سرد است ولی سرمای آن مثل برودت نقاط خشک، سوزان و آزار دهنده نیست.

۱. این منبع در آن تاریخ آب نداشت.

میزان بارندگی در اردبیل با وضع جوی فرق می‌نماید و بطور متوسط در سال در حدود ۳۵۰ میلیمتر می‌باشد. بعضی از دانشمندان هواشناسی برای نقاط مختلف کره زمین، از حیث بارندگی دوره‌هایی قائلند و معتقدند که در یک دوره مثلاً پنجاه ساله بارندگی زیاد می‌شود و در دوره پنجاه ساله دیگر خشکی جانشین آن می‌گردد. این نظریه کم و بیش در این منطقه به چشم می‌خورد زیرا معمرین اردبیل از بارندگی‌های زیادی که در این شهر دیده‌اند داستان‌های شنیدنی نقل می‌کنند و از دالان‌هایی که در زمستان‌ها برای عبور در زیر برف می‌ساختند، یا از روی برف در حیاط و کوچه‌ها به پشت‌بام‌ها می‌رسیده‌اند سرگذشت‌هایی بیان می‌نمایند و آنها را با کم‌آبی دو سه دهه اخیر مقایسه کرده شعری را مترنم می‌شوند که گویا در کنار قبر یکی از اولیاءالله اردبیل، و نزدیکی تیر بلندی نوشته شده بوده است و آن بیت چنین است: ز بعد هفتاد^۱ برفی برفتاد / به قدر این تیر به حق این پیر.

باری معدل حداکثر درجه حرارت سالانه ۱۶/۳ درجه سانتیگراد و معدل حداقل درجه حرارت در سال ۳/۱ درجه است. کتاب راهنمای شهرستان‌های ایران^۲ که آماری از حیث اوضاع جوی، بین سال‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۳۹ خورشیدی درباره این شهر درج کرده است ضمن اطلاعات فوق اضافه می‌کند که معدل متوسط رطوبت در ساعت ۶/۳۰ صبح ۷۶٪ و در ساعت ۱۲/۳۰ (ظهر) ۶۵٪ است. ایام یخبندان ۱۳۴ روز در سال و عمق آب‌های زیرزمینی حداکثر ۶ متر و حداقل ۳ متر می‌باشد.

هوای اردبیل در فصول مختلف، به خصوص تابستان جریان‌های مشخصی دارد و معمولاً قبل از ظهر نسیمی به نام "مه" از شرق به غرب و بعد از ظهر باد ملایمی به اسم "گرمجه" یا "گرمیج" از غرب به شرق می‌وزد. گاهی وزش این بادهای شدت پیدا می‌کند و دو سه روزی، کمتر یا بیشتر، یکی از این دو جبهه بر اردبیل غلبه می‌نماید و غالباً "مه" سبب بارندگی می‌شود در حالی که گرمجه بیشتر با گرد و خاک همراه می‌باشد.

مه در اردبیل از چند نقطه شرقی و شمال شرقی و شمال می‌آید و از این جهت از قدیم نام‌های بخصوصی بر آنها گذاشته‌اند مثل "گدوک مهی"، "علی دانی مهی"، "مغان مهی" و ... بعضی از این مه‌ها با ابر ضخیمی همراه است که مدت‌ها شهر و اطراف را فرا می‌گیرد و معمولاً با بارندگی توأم می‌شود یا لاقط هوای محیط را چندین درجه سردتر می‌نماید.

بعضی از مه‌ها اگر صبح بیاید مدتی دوام می‌یابد ولی اگر غروب ظاهر شود چندان بقائی ندارد. اردبیلی‌ها ضرب‌المثلی در این باره دارند و می‌گویند "مه صبح و مهمان غروب نمی‌روند" و باید برای پذیرائی از آنها تدارک نمود. در سال ۱۳۱۲ خورشیدی مهی بر اردبیل مسلط شد و مدت ۱۷ شبانه روز تمام علی‌الدوام باران ریزی بارید و همه خانه‌ها و حتی مساجد و سقف‌های ضربی قدیمی و محکم نیز چکه کرد و خرابی بار آورد.

خواند میر در کتاب حبیب‌السیر نقل می‌کند "... در عجائب‌البلدان مذکور است که در بیرون اردبیل سنگی است به‌وزن دویست من، و در متانت به مثابه‌ای که آهن در او تأثیر نمی‌کند. هرگاه که اهل اردبیل به باران محتاج شوند آن سنگ را بر گاو‌ها بار کرده به شهر می‌آورند و مادام که آن حجر در آن بلده باشد قطرات مطر در فیضان باشد و چون

۱. هفتاد روز بعد از عید نوروز یعنی روز هشتم خرداد

۲. کتاب راهنمای شهرستان‌های ایران، گردآورنده سازمان فار، تهران ۱۳۴۵

سنگ را باز به بیرون نقل کنند باران تسکین یابد...".

ما در باب وضع جغرافیائی اردبیل، به ویژه راجع به قسمت اقتصادی آن مطالبی تهیه کرده‌ایم ولی به مناسبت ارتباطی که مطالب مزبور با گفتارهای جلد سوم این کتاب دارد آنها را در آن جلد می‌آوریم. در این کتاب که مخصوص تاریخ آن شهر است برای آن که خواننده محترم را به طور اجمال از وضع طبیعی اردبیل آگاه نمائیم بدین مختصر اکتفا می‌کنیم.